

УДК (UDC) 94(477)''1943/1950'':377.091

КОРОЛЬ В. М., КОРОЛЬ С. М.

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ТА СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ПРОЖИВАННЯ УЧНІВ-ТРУДРЕЗЕРВНИКІВ У ПЕРІОД ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ (1943-1950 рр.)*

Стаття присвячена дослідженню історії повсякденного життя вихованців навчальних закладів системи державних трудових резервів в умовах відбудовчих процесів 1943-1950 рр. Зокрема аналізуються матеріально-побутові та соціальні умови проживання трудрезервників. Дослідження базується на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та регіональних архівних установ.

Ключові слова: *повоєнна відбудова, професійно-технічна освіта, трудові резерви, повсякденне життя, умови проживання, гуртожитки.*

Система державних трудових резервів (ДТР) була створена у жовтні 1940 р. в умовах зростаючої мілітаризації радянської економіки напередодні війни з Німеччиною. До мережі установ цієї структури входили школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), що готували робітників масових професій, а також ремісничі училища (РУ) і заклади аналогічних типів, які готували висококваліфікованих працівників технічно складних спеціальностей для стратегічних галузей промисловості та транспорту. Найбільшої масштабності діяльність трудових резервів набула у період повоєнної відбудови економіки впродовж 1943-1950 рр., завдяки чому було відновлено кадровий потенціал промислового виробництва, що зазнав величезних втрат під час Другої світової війни.

Більшість наукових праць, присвячених історії системи державних трудових резервів, були створені радянськими дослідниками в умовах диктату офіційної комуністичної ідеології [1-4]. Дані роботи писалися за партійними настановами і обов'язково мали відповідати поглядам влади на події минулого. Через це вони значною мірою є тенденційними, хоча і містять багато цінної інформації.

Сучасні історики теж почали докладати зусиль до вивчення даної тематики [5-8], але й досі ціла низка важливих її аспектів залишається поза увагою науковців. Так, практично недослідженим залишається побут учнів навчальних закладів трудових резервів. Водночас зараз в Україні неабиякого значення як напрям історичної науки набуває історія повсякдення. На відміну від досліджень інших соціальних груп різних епох у справі вивчення повсякденного життя трудрезервників досі були зроблені лише перші

* Стаття підготовлена за підтримки проекту «Історія, яка нас об'єднує», ініційованого Львівською обласною радою, Львівською облдержадміністрацією та ГО «Мистецький фонд імені короля Данила».

Король Віталій Миколайович - кандидат історичних наук, Сумський державний університет (Україна);

Король Сергій Миколайович - кандидат політичних наук, Сумський державний університет (Україна).

поодинокі спроби, та й вони хронологічно стосувалися лише подій початку 1940-х рр. [9; 10].

Тому мета даної роботи - всебічно вивчити матеріально-побутові та соціальні особливості умов проживання учнів навчальних закладів трудових резервів за складних відбудовчих процесів 1943-1950 рр.

Впродовж навчання вихованцям шкіл та училищ системи ДТР державним законодавством гарантувалося забезпечення безкоштовним житлом. Спільне проживання у одному приміщенні за чітко регламентованими правилами цілком відповідало мілітаризованому характеру установ системи трудових резервів. Втім, ті особи, які потрапили до навчальних закладів за місцем проживання, могли й надалі мешкати вдома і щодня звідти ходити на навчання. Можливими були й інші варіанти: жити у родичів, якщо такі були у місті, або винаймати за власні кошти приміщення поруч з школою чи училищем, якщо комусь з мобілізованих це, звичайно, було по кишені.

І все ж переважна більшість трудрезервників мешкали у гуртожитках своїх навчальних закладів. Так, наприкінці 1944 р. в них проживали 81 тис. осіб або 63 % загальної кількості учнів [11, арк. 4 зв., 33]. Вже через рік чисельність мешканців гуртожитків збільшилася на 10 тис. осіб й у відносному значенні досягла вже 72 % [12, арк. 61]. На піку свого розвитку на рубежі 1947-1948 рр. ця кількість становила понад 166 тис. учнів. Однак, зважаючи на колосальний загальний розмір учнівського контингенту, відносно зростання цього показника було невеликим. Його дані в цей час складали трохи більше 76 % [13, арк. 66].

На початку відбудови економіки багато шкіл ФЗН та училищ не мали придатних для проживання приміщень. Часто будівлі, що були відведені під гуртожитки, тільки відбудовувалися. Тому у більшості областей України намагалися залучати до навчальних закладів ДТР передовсім підлітків з міст та навколишніх сіл, оскільки ця молодь вже мала свою житлову площу. Наприклад, у 1945 р. з близько 4,5 тис. трудрезервників Сумщини [14, арк. 2] у гуртожитках мешкали лише трохи більше 2 тис. осіб [12, арк. 61]. Наприкінці 1946 р. начальник Сумського обласного управління трудових резервів констатував, що 68 % учнівського контингенту проживали не у гуртожитках, а на квартирах у місті чи вдома, як правило, у навколишніх селах на відстані до 12 км від закладів. Учням доводилося щодня пішки долати значні відстані за будь якої пори року і погоди. Крім незручностей це призводило до постійних втрат навчального часу через щоденні запізнення та дострокові залишення занять, щоб до ночі дістатися додому [15, арк. 13].

Зрештою, це суперечило інструкціям Міністерства трудових резервів, за якими на переміщення між місцем проживання, їдальнею, навчальним корпусом і базовим підприємством мало витратитися не більше 1 години на добу, а для учнів повинно було організовуватися безперебійне перевезення транспортом. Також вимагалось, щоб трудрезервники проживали поблизу свого навчального закладу й водночас неподалік від підприємства, де вони проходили виробниче навчання [16, с. 30]. Але навчальні установи навіть за усього бажання не мали матеріальних можливостей забезпечити ці вимоги.

Оскільки термін навчання в училищах був більшим, ніж у школах, то учні змушені були там довше займати житлову площу. Щоб раціонально використати її, до РУ намагалися спрямовувати якомога більше міської молоді, яка не потребувала поселення. Наприклад, у 1947 р. в гуртожитках жили 80,1 % учнів шкіл ФЗН та лише 59,8 % вихованців училищ [13, арк. 66].

У закладах, де одночасно навчалися представники обох статей, у вересні 1944 р. спеціальним наказом запроваджувалося відокремлене проживання [2, с. 114-115]. Для кожної статі мали відводитися свої житлові корпуси. Втім, у багатьох випадках для дівчат просто виділялося окреме крило будівлі або «жіночий поверх».

Однак зазначимо, що жіноча присутність у гуртожитках закладів трудових резервів УРСР була порівняно невеликою. Наприклад, на початку 1945 р. тут загалом мешкали 50 тис. осіб чоловічої та 31 тис. жіночої статі [11, арк. 4 зв., 33]. Тобто їхнє співвідношення становило близько 1,7 до 1. Після завершення Другої світової війни цей показник швидко змінювався на користь хлопців. На початку 1946 р. він становив 5:1 (75,5 тис. юнаків та 15 тис. дівчат) [12, арк. 61], а у 1947 - вже приблизно 15:1 (156 тис. юнаків та 10 тис. дівчат) [13, арк. 66].

Нові гуртожитки для навчальних закладів будувалися за типовими проектами, затвердженими Міністерством трудових резервів СРСР. Будівлі, виділені та пристосовані під житлові корпуси, зрештою теж мали відповідати встановленим у системі ДТР параметрам. У гуртожитку на одного учня мало забезпечуватися не менш, ніж 6 кв. м корисної площі, з яких 4 кв. м належали до житлових приміщень (спальні кімнати) і 2 кв. м - до так званих культурно-побутових. Зауважимо, що при розрахунку цих показників не враховувалися коридори, вестибюлі, санвузли, приміщення для опалення та підігріву води [16, с. 28].

Всі кімнати у гуртожитку нумерувалися, а їхні двері зачинялися на ключ. У кожному приміщенні вивішували у рамці під склом опис усього інвентарю, що там знаходився. Кожна спальна кімната мала розраховуватися не більш, ніж на 15 осіб [16, с. 28]. Втім, часто це положення порушувалося, й учнів поселяли у приміщення величезного розміру, що нагадували казарми і призначалися відразу для цілої навчальної групи учнів кожне.

До числа обов'язкових культурно-побутових приміщень школи чи училища входили:

- ізолятор з кількістю місць з розрахунку 2 ліжка на кожні 100 осіб, а якщо проживаючих у гуртожитку було понад 200 осіб - то 1 ліжко на 100 мешканців;
- медичний пункт;
- кімната особистої гігієни (у гуртожитках для дівчат);
- кімната для зберігання форменого обмундирування учнів, розмір якої розраховувався у співвідношенні 0,2 кв. м на особу;
- камера зберігання особистих речей учнів;
- приміщення для сушіння спецодягу та взуття;
- кімната для дрібного ремонту, прасування, чищення учнями обмундирування;
- комора для зберігання чистої білизни;

- комора для зберігання брудної білизни;
- гардеробна площею з розрахунку 0,2 кв. м на одного мешканця;
- червоний куток, бібліотека, читальня [16, с. 29].

Проте діючі норми систематично не виконувалися. Республіканське управління трудових резервів (РУТР) звітувало про наявність станом на кінець 1944 р. в середньому по УРСР близько 3,5 кв. м [11, арк. 33], а на у 1945 р. - 3,8 кв. м корисної площі на кожного мешканця гуртожитку замість 6 кв. м [12, арк. 61]. В той же час у багатьох регіонах цей показник був ще відчутно нижчим. Так, у мережі закладів трудрезервів Сумської області було 9 діючих гуртожитків загальною площею 4 тис. кв. м на 1,5 тис. учнів (тобто, 2,7 кв. м на одну особу) [17, арк. 29]. Тіснота приміщень залишалася вкрай серйозною проблемою і надалі.

У результаті стрімкої розбудови системи трудових резервів протягом 1946-1947 рр. кількість учнівського контингенту значно зросла. І хоча одночасно відбувалося створення додаткових житлових приміщень, а їх загальна площа збільшилась до 613,5 тис. кв. м, та в середньому по Україні на одного трудрезервника у гуртожитку припадало всього 3,4 кв. м корисної площі у 1946 р. та 3,7 кв. м - у 1947 р. Причому в Ізмаїльській, Сумській та Чернівецькій областях цей показник складав всього 2,5 кв. м [13, арк. 66-67].

Наприклад, за підрахунками Сумського облуправління, закладам, що йому підпорядковувалися, не вистачало майже 5 тис. кв. м спальних приміщень. У 1947 р. практично всі випадки самовільних залишень навчання у Сумському РУ № 1 були пов'язані з тим, що для половини контингенту не вистачало місць у гуртожитку. Юнаки з сільської місцевості жили на квартирах за власний кошт, а коли ставало нічим платити, змушені були кидати навчання, що тогочасним законодавством розцінювалося як порушення закону. Ситуація виглядала вкрай абсурдно, бо формально злочинцями-дезертирами ставали підлітки, які прийшли до училища добровільно, бажали навчатися і залишали заклад лише внаслідок відсутності того, що належало їм за законом [18, арк. 7].

Та все ж найгірше становище склалося у Конотопському РУ № 4, де 173 учні проживали на 329 кв. м (тобто мали 1,9 кв. м на особу). До того ж частина площі гуртожитку припадала на напівпідвальні кімнати, які були визнані непридатними для проживання за санітарним станом [19, арк. 46]. Тому у звітах згадується наявність в РУ № 4 лише 1,4 кв. м житлової площі на одну особу, що у 1947 р. виявилось найнижчим показником по УРСР і викликало занепокоєння на республіканському рівні [13, арк. 67].

Оригінальний вихід зі складної ситуації знайшовся у Маріупольській школі мореплавного навчання № 72. Житлової площі в закладі не вистачало. Доходило до того, що у деяких 4-місних кімнатах мешкали по 11 осіб. Тому певне розвантаження гуртожитку тут відбувалося за рахунок відправки частини учнів на кораблі, на борту яких вони й жили, одночасно набуваючи досвіду і практичних навичок [20, арк. 6-7].

Звичайно, крім житлових та культурно-побутових, у кожному гуртожитку передбачалися і санітарно-гігієнічні приміщення. Зокрема, це були кімнати для умивання з наявністю однієї умивальної точки на кожні

10-15 мешканців, а також обладнані каналізацією і водопроводом вбиральні з розрахунку одне місце на 15-20 хлопців чи на 10-15 дівчат. За відсутності водогону та каналізації дозволялося облаштування винесених утеплених вбиралень з вигрібними ямами з розрахунку одне місце на 10-15 осіб [16, с. 29].

Навчальний заклад укладав договори з лазнею, пральнею і перукарнею на обслуговування учнів. Якщо можливості регулярного користування послугами відповідних організацій не було, то відповідні приміщення мали будуватися при гуртожитку школи чи училища і обладнуватися усім необхідним за діючими санітарно-технічними нормами. Причому площі, що відводилися на ці приміщення, мали виділятися понаднормово. Лазня (або, як варіант, душева) повинна була розраховуватися на безперебійне обслуговування всіх мешканців гуртожитку за встановленим графіком. У будь-якому випадку кожен учень мав відвідувати її не менше одного разу на десять днів.

Будівлі гуртожитків мали бути відремонтовані та відповідати усім санітарно-технічним умовам, а також вимогам протипожежної безпеки. Вони забезпечувалися певним набором засобів пожежогасіння за встановленими нормами. Вхід до будівлі у нічний час мав освітлюватися. Проживання сторонніх осіб у приміщенні гуртожитків шкіл та училищ ДТР категорично заборонялося [16, с. 30].

Більшість відведених під гуртожитки будівель зазнала пошкодження під час Другої світової війни і потребувала відбудови та ремонту. Усі ремонтно-відновлювані роботи проводилися силами самих учнів та персоналу закладів, які з ентузіазмом займалися відбудовою. За відсутності транспорту матеріали доставлялися учнями вручну. Так, у багатьох містах вони збирали цеглу на руїнах будинків та зносили до гуртожитків. Училищами і школами ФЗН Шостки та Конотопу проводився збір віконного скла серед населення. Там, де скла не вистачало, вікна частково закладали цеглою [17, арк. 29].

До зими приміщення намагалися додатково відремонтувати та утеплити. Перевірялася справність системи опалювання. Як правило, гуртожитки опалювалися самостійно і лише у виняткових випадках централізовано котельнями базових підприємств. Вимогами керівництва ДТР було встановлено, що на подвір'ї поруч з гуртожитком, який обладнаний пічним опаленням, обов'язково мав бути сарай для зберігання твердого палива (дров, вугілля, торфу). Навчальні заклади повинні були заздалегідь забезпечуватися його запасом на весь опалювальний сезон [16, с. 30, 32].

Однак зазвичай дана вимога не виконувалася, і до установ трудових резервів паливо надходило із запізненням та значними перебоями. Так, за даними 12 областей України, взимку 1944-1945 рр. до 1 січня школам та училищам системи ДТР всього було завезено 8,3 тис. куб. м дров із запланованих 42,9 тис. куб. м, 9 тис. т вугілля при потребі у 36,2 тис. т, а також 0,9 тис. т торфу, що майже відповідало визначеній планом кількості [11, арк. 33]. Але проблема була навіть не стільки у дефіциті палива взагалі, як у відсутності умов для його завезення до місця призначення. На складах та вирубках лежали і призначені для трудрезервів дрова (22,8 тис. куб. м), і вугілля (6,3 тис. т), і понадпланово заготовлений торф (2,7 тис. т), для

перевезення яких навіть в межах одного міста просто не вистачало транспорту. Втім, і згадані запаси повною мірою не задовольняли потреби навчальних закладів у паливі [11, арк. 33].

Проблеми з паливом не вирішувалися і надалі. Так, взимку 1945-1946 рр. у місцях зберігання по Україні залишалася і чимала частина дров (21,4 тис. куб. м), і вугілля (2,8 тис. т), і торфу - (1,2 тис. т), яких так вкрай не вистачало для обігріву холодних гуртожитків [12, арк. 62].

Під час опалювального сезону 1947-1948 рр. навчальні заклади Запорізького обласного управління трудрезервів отримали лише половину потрібної кількості вугілля, а на Львівщині траплялися училища-«рекордсмени», забезпечені паливом лише на 31 % (ПУ № 1) і навіть на 14 % (ПУ № 4) [13, арк. 67]. Водночас закладам трудових резервів Сумщини не вистачало 1,3 тис. т торфу із запланованих 3,3 тис. т [19, арк. 46].

На Донбасі ж, який у пресі того часу називали «всесоюзною кочегаркою», навіть наприкінці досліджуваного періоду спостерігався дефіцит палива для профтехосвітньої інфраструктури. Наприклад, у Сталінській області станом на початок 1949 р. школи та училища отримали лише 71 % вугілля та 65 % дров від необхідної кількості [21, арк. 37]. Наступного року через значне скорочення мережі навчальних закладів потреба у вугіллі для установ системи трудових резервів впала з 49,5 до 33,3 тис. тон, а у дровах - з 2,8 до 2,1 тис. куб. м. І хоча план забезпечення дровами на зиму 1949-1950 рр. станом на 1 січня 1950 р. було перевиконано на 31 %, однак вугілля надійшло всього 85 % [22, арк. 50].

Зауважимо, що досліджувані установи намагалися максимально забезпечити паливом місцевого походження, щоб уникнути додаткових транспортних витрат. Головним чином, у східних областях це було кам'яне вугілля, а у північних - торф. Також повсюди використовувалися дрова. Заготівля виділеної у навколишніх лісах деревини на дрова завжди проводилася силами учнівського контингенту. Часто такі роботи організовувалися замість уроків, що призводило до значних втрат навчального часу.

Траплялося, що отримане паливо було поганої якості. Зокрема, взимку 1946-1947 рр. Роменська школа ФЗН № 5 отримала вологий і непридатний до горіння торф, через що навчальний заклад кілька місяців переживав надзвичайно екстремальні випробування [23, арк. 3].

Проблеми з паливом позначалися на температурі житлових приміщень. Через постійний холод у гуртожитках учні масово страждали від застудних хвороб. Траплялися навіть смертельні випадки. У матеріалах усної історії є свідчення про ситуації, коли вночі в учнівських бараках замерзала вода. Тому юнаки змушені були тікати додому, щоб вижити і не загинути від переохолодження. Мова йшла просто про фізичне виживання молоді [24, с. 138].

Не краще склалася ситуація й з меблями. Нормативно для гуртожитків закладів ДТР встановлювався перелік найрізноманітнішого інвентарю. Однак на початку досліджуваного періоду він здебільшого був відсутній. Учні були змушені збирати залишки залізних ліжок на руїнах та згарищах будівель. Наприклад, тільки на Сумщині таким чином було зібрано та потім відремонтовано близько 1 тис. ліжок [17, арк. 29].

Тумбочок і табуретів часто не було взагалі, столів обмаль. Тому учні вимушено тримали особисті речі під ліжками або під матрацами. Значну кількість необхідних меблів трудрезервники почали виготовляти самотужки. Так, лише у березні-квітні 1946 р. учні Конотопського ЗУ № 1 виготовили 243 табурети, 15 ліжок, 12 столів, 10 дерев'яних диванів, 2 шафи, 12 вішків [25, арк. 16 зв.-17 зв.].

Відчувалася гостра потреба у м'якому інвентарі. У 1944 р. на 1,5 тис. мешканців гуртожитків мережі трудрезервів Сумської області виділено лише 740 матраців, зшитих з білизняної тканини, і 200 ковдр. Рушники, постільна білизна, подушки було повністю відсутні. З цієї причини учнів зобов'язали взяти з дому власну постільну білизну, а матраци і ковдри, які були отримані від обласного управління трудових резервів, видавалися тільки особливо нужденним та сиротам [17, арк. 30]. Питання про забезпечення закладів м'яким та жорстким інвентарем постійно ставилося перед керівництвом ДТР, але повною мірою воно почало вирішуватися вже тільки на початку 1950-х рр.

У документах згадуються й зворотні ситуації, коли учні продавали на ринку отримані ними казенні ковдри і постільну білизну, що було абсолютно протизаконно. У більшості випадків таке траплялося під впливом голоду, а за отримані кошти купувалися продукти харчування [26, арк. 19а].

У перші післяокупаційні роки санітарно-гігієнічні умови проживання у гуртожитках були вкрай тяжкими. У перенаселених гуртожитках панувала атмосфера безладу і неохайності. Справжнім лихом стали платтяні воші та шкірні кліщі, що масово поширилися через відсутність лазень, пралень та регулярної заміни натільної і постільної білизни (там, де вона взагалі була). Найстрашніше, що ці паразити розповсюджували тиф, коросту й інші заразні хвороби.

Для боротьби з цими явищами на рівні областей видавалися накази про запровадження обсерваційно-карантинних заходів у гуртожитках. Так, констатуючи катастрофічну санітарну та епідеміологічну ситуацію у закладах ДТР Рівненщини, начальником місцевого обласного управління було наказано не тільки забезпечити регулярне відвідування учнями лазні, але й запроваджено регулярні саногляди та санобробки (дезінфекцію, дезінсекцію). Також заборонялися як будь-які відпустки для учнів, так і відвідування їх у гуртожитках [27, арк. 19].

Зауважимо, що кожен такий документ не підлягав розголосу і слугував виключно для внутрішнього використання, щоб додатково не дискредитувати і без того заслабкий авторитет установ системи трудових резервів. Для громадськості ж надавалася лише інформація у позитивному світлі. У текстах репортажів про відвідини трудрезервників (в тому числі на щойно згаданій Рівненщині) писали не про вошей та бруд, а про чистоту і порядок. Гуртожиток поставав ідеальним місцем для проживання молоді, куди до того ж тягнуться підлітки, щоб послухати радіо та займатися у гуртках художньої самодіяльності при червоному куточку [28, с. 3].

Одним із засобів вберегти учнів від епідемій були щеплення. Однак ці заходи не могли стати ефективними в обставинах поганої організації медичного обслуговування, нестачі кваліфікованого персоналу, якісних вакцин

та відсутності умов для їх зберігання. Більше того, вони самі могли нести небезпеку. Так, у 1948 р. відбулося масове захворювання учнів Сталінського РУ № 22 внаслідок отримання ними протитифозного щеплення. Навіть після одужання ці хлопці ще довгий час не могли стати до роботи через ослаблення організму. Зауважимо, що у документах цей випадок зовсім не розглядався як жахлива надзвичайна ситуація. Дирекція висловлювала занепокоєння не за здоров'я учнів, а про зрив виконання навчальних та виробничих планів [29, арк. 11-12].

Погані умови проживання були однією з головних причин втеч з досліджуваних навчальних закладів. Періодично у своїх звітах керівники управлінь трудових резервів зазначали, що одним з найголовніших заходів для боротьби з самовільними залишеннями є створення кращих побутових умов для учнів [30, арк. 11].

Лише з 1948 р. умови проживання почали відчутно покращуватися внаслідок реорганізації мережі закладів трудових резервів, що включала її скорочення та перерозподіл матеріальної бази закритих навчальних одиниць. Значна допомога в облаштуванні гуртожитків почала надходити від базових підприємств закладів. Таку допомогу вони були зобов'язані надавати за постановою Ради Міністрів СРСР від 17 червня 1947 р. «Про виконання будівництва нових училищ та шкіл ФЗН» [13, арк. 67].

Наприклад, якщо у 1946 - на початку 1947 рр. Роменська школа ФЗН № 5 на 100 осіб контингенту всього мала 300 кв. м корисної площі гуртожитку з жахливими умовами [31, арк. 1 зв.], то у 1947-1948 рр. базове підприємство - «Роменська нафторозвідка» - збудувало для свого навчального закладу додатково ще дві двоповерхові будівлі, які використовувались під житло для учнів [32, арк. 5]. Загальна площа лише спальних кімнат тепер складала 945 кв. м на 200 осіб (по 4,7 кв. м на особу) [33, арк. 7]. Крім того, нові гуртожитки містили відсутні до цього побутові і гардеробні кімнати, душову, пральню, сушильну кімнату, медпункт та ізолятор на чотири місця для хворих. У 1949-1950 рр. гуртожитки школи ФЗН № 5 настільки були добре забезпечені інвентарем першої необхідності, що керівництво навчального закладу вже висловлювало занепокоєння щодо нестачі таких речей, як пухові подушки, дзеркала, праски, графіни. Ще за пару років до того вони однозначно сприймалися як предмети розкоші. Згадані нові гуртожитки були електро- та радіофіковані, у кімнатах розміщувалися квіти і картини. В рамках соцзмагань серед кімнат проводились конкурси на краще приміщення. Зокрема, у 1950 р. перемогла кімната, в якій, на відміну від інших, висіли фіранки, придбані учнями за власний кошт [34, арк. 1, 6, 7 зв.].

Наприкінці 1940-х рр. на Львівщині розміри гуртожитків місцевих училищ дозволяли виділяти «батьківські кімнати» - окремі приміщення для зустрічей учнів з батьками, які приїжджали на побачення з сіл [35, арк. 28].

Крім приміщення для проживання учнів гуртожиток ставав ще й місцем продовження виховного процесу. На почесних місцях у кожному гуртожитку обов'язково розміщували портрети керівників партії та радянського уряду. Також на виду мали вивішуватися тексти гімнів Радянського Союзу та УРСР, статуту навчального закладу і правил внутрішнього розпорядку та поведінки учнів. Особливо це стосувалося червоного куточка. Його належало

оформлювати транспарантами і агітаційними плакатами, присвяченими трудовим резервам і соціалістичному вихованню молоді. Червоні куточки мали забезпечуватися настільними іграми (шахи, шашки, доміно, лото), музичними інструментами, а за відсутності бібліотеки ще й книгами, газетами та журналами.

З перших днів перебування в установах системи трудових резервів підлітки потрапляли в умови суворого розпорядку дня і жорсткої дисципліни. Режим вихованців шкіл та училищ був розписаний майже похвилинно. Щоранку підйом учнів проводився відповідальним черговим о 6.30. Лише у святкові дні їх мали будити на годину пізніше. Сигналом для підйому мав бути дзвоник або горн. Через 10 хвилин учні під керівництвом інструктора фізичної культури розпочинали обов'язкову фізичну зарядку. Взимку це відбувалося у приміщенні, влітку - на вулиці. У цей час чергові по кімнатах прибирали і провітрювали кімнати. Після вранішнього туалету і прибирання кімнат учнів шикували по групам на лінійку, де старостами проводилася перекличка, про результати якої вони доповідали відповідальному черговому по закладу. На вранішню перекличку також обов'язково мали з'явитися й учні, що проживали поза гуртожитком. На лінійці відбувався огляд зовнішнього вигляду учнів (дотримання особистої гігієни, охайності та правил носіння обмундирування). Після лінійки групи організовано під керівництвом своїх вихователів чи старост направлялися до їдальні на сніданок. Ті вихованці, в яких на лінійці були виявлені порушення зовнішнього вигляду, поверталися до гуртожитку для усунення недоліків і після повторного огляду поспішали до їдальні.

Вечеря за графіком відбувалася о 18.30. Час між заняттями і вечерею призначався для відпочинку та культурно-масової роботи. Після вечері учні мали займатися виконанням домашніх завдань. З 21.00 до 21.45 мали відбуватися прогулянка перед сном і вечірній туалет, після чого за сигналом відповідального чергового по училищу (школі) учні шикувалися на вечірню лінійку, де знову відбувалася перекличка вихованців. Після доповідей старост груп про результати перевірки усі в положенні за командою «Струнко!» виконували гімн Радянського Союзу. О 22.00 оголошувався відбій, і учні з лінійки йшли спати до своїх кімнат [16, с. 74-75].

Для забезпечення порядку у гуртожитках шкіл ФЗН та училищ постійно перебували чергові коменданти. Формально вони підпорядковувалися старшому коменданту. До штатів закладів вводилися посади вихователів, які слідкували за дотриманням розпорядку дня, проводили вечірні перевірки, контролювали дисципліну. Майстри виробничого навчання теж були зобов'язані регулярно відвідувати у гуртожитку довірені їм групи. Після війни на усі згадані вище посади здебільшого призначали демобілізованих сержантів та молодших офіцерів, які прагнули запровадити порядки якомога близькі до військових.

Постійний нагляд за учнями був дійсно необхідний. Поведінка хлопців, що виростили в умовах війни без достатнього батьківського виховання, часто була доволі нігілістичною і брутальною. Непоодинокими явищами були пияцтво, псування майна, бійки, крадіжки та грабунки. За байдужості чи навіть потурання адміністративно-педагогічного персоналу порушення дисципліни могли набирати загрозливих форм.

Так, саме за таких обставин у 1949 р. у новозбудованому гуртожитку Макіївської школи ФЗН № 51 за кілька місяців були вибиті 20 дверей та понад 200 шибок у вікнах, а раптова зовнішня перевірка однієї ночі виявила близько 40 п'яних учнів [36, арк. 151]. Згадаємо також, як у квітні 1950 р. одна з груп Сумського РУ № 1 відчула всюдозволеність після розпивання спиртного зі своїм майстром і вчинила масовий напад на сусідню групу. У результаті одного з нападників за жорстоке побиття з хуліганських мотивів засудили до 4 років позбавлення волі, ще двох його товаришів - до 3 років [37, арк. 13, 17].

Отже, афішоване державою право на безкоштовне проживання у гуртожитках і високі нормативні вимоги до цих об'єктів інфраструктури, сприймалися молоддю надзвичайно позитивно. Але на практиці гуртожитки часто встановленим стандартам не відповідали і характеризувалися незадовільними побутовими та соціальними умовами, а також казарменим режимом водночас.

1. *Веселов А. Н.* Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР / А. Н. Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.

2. *Котляр Э. С.* Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э. С. Котляр. - М.: Высшая школа, 1975. - 240 с.

3. *Терещенко Г. І.* Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти, 1940-1970 рр. / Г. І. Терещенко. - К.: Вища школа, 1974. - 159 с.

4. *Позняков П. И.* Коммунистическая партия в борьбе за подготовку квалифицированных кадров рабочего класса в системе государственных трудовых резервов в 1940-1950 гг. / П. И. Позняков. - К., 1954. - 203 с.

5. *Бомбандьорова О. А.* Державні трудові резерви на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945 рр.) / О. А. Бомбандьорова // Наукові записки: [зб. наук. статей] / Відп. ред. М. І. Шкіль. - К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. - Вип. 35, Ч. 4: Педагогічні та історичні науки. - С. 201-210.

6. *Лобода М.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовчий період (1941-1950) / М. Лобода. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. - 206 с.

7. *Селецький А. В.* До історії становлення і розвитку систем робітничої підготовки в Україні. Державні трудові резерви / А. В. Селецький // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. - Випуск 28-29. - Харків: Українська інженерно-педагогічна академія, 2010. - С. 83-89.

8. *Магсумов Т. А.* Современное состояние историко-педагогических исследований / Т. А. Магсумов // Современные исследования социальных проблем [Электронный ресурс]. - 2013. - №5 (25). - URL: <http://www.journal-s.org/index.php/sisp/article/view/5201335> (дата обращения: 07.02.2018).

9. *Овчинникова Я. С.* Умови навчання та праці неповнолітніх Донбасу у навчальних закладах системи державних трудових резервів СРСР у 1940-1941 роках / Я. С. Овчинникова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. - Серія: Історія. - Вип. 91. - Т. 104. - Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. - С. 78-83.

10. *Добров П. В.* Умови життя дітей та підлітків Донбасу в перший період Другої світової війни (1939-1942) / П. В. Добров, Я. С. Овчинникова // Історичні і політологічні дослідження: Збірник наукових праць. - № 1-2. - Донецьк: ДонНУ, 2008. - С. 45-52.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО), ф. 4609, оп. 1, спр. 9. Годовой отчет Республиканского 1944 р., 65 арк.

12. ЦДАВО, ф. 4609, оп. 1, спр. 21, 92 арк.

13. ЦДАВО, ф. 4609, оп. 1, спр. 45, 135 арк.

14. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф. Р-3369, оп. 1, спр. 12, 31 арк.

15. ДАСО, ф. Р-3369, оп. 1, спр. 18, 56 арк.
16. Трудовые резервы СССР: сборник официальных материалов / сост. М. С. Розофаров. - Москва : Гос. изд. юрид. лит., 1950. - 376 с.
17. ДАСО, ф. Р-3369, оп. 1, спр. 7, 218 арк.
18. ДАСО, ф. Р-7607, оп. 1, спр. 9, 50 арк.
19. ДАСО, ф. Р-3369, оп. 1, спр. 24, 58 арк.
20. Державний архів Донецької області (далі - ДАДО), ф. Р-6440, оп. 1, спр. 7, 21 арк.
21. ДАДО, ф. Р-5433, оп. 1д, спр. 4, 82 арк.
22. ДАДО, ф. Р-5433, оп. 1д, спр. 6, 77 арк.
23. ДАСО, ф. Р-6477, оп. 1, спр. 27, 24 арк.
24. *Король В. М.* Система трудових резервів першого повоєнного десятиліття в усній історії Сумщини / В. М. Король // Сумський історико-архівний журнал. - 2012. - № XVI-XVII. - С. 133-141.
25. ДАСО, ф. Р-5016, оп. 1, спр. 4, 90 арк.
26. ЦДАВО, ф. 4609, оп. 1, спр. 4, 173 арк.
27. Державний архів Рівненської області, ф. Р-2571, оп. 1, спр. 6, 28 арк.
28. *Кухаренко М.* В школі ФЗН / М. Кухаренко // Червоний прапор. - Ровно, 1945. - 9 лют. (№ 22). - С. 3.
29. ДАДО, ф. Р-6404, оп. 1, спр. 7, 15 арк.
30. ДАСО, ф. Р-3369, оп. 1, спр. 34, 83 арк.
31. ДАСО, ф. Р-6477, оп. 1, спр. 28, 2 арк.
32. ДАСО, ф. Р-6477, оп. 1, спр. 31, 61 арк.
33. ДАСО, ф. Р-6477, оп. 1, спр. 44, 10 арк.
34. ДАСО, ф. Р-6477, оп. 1, спр. 76, 10 арк.
35. Державний архів Львівської області, ф. Р-834, оп. 1, спр. 25, 41 арк.
36. ЦДАВО, ф. 4609, оп. 1, спр. 136, 158 арк.
37. ДАСО, ф. Р-3369, оп. 1, спр. 65, 159 арк.

References

1. *Veselov A. N.* Professional'no-tekhnicheskoe obrazovanie v SSSR: Ocherki po istorii srednego i nizshego professional'no-tekhnicheskogo obrazovaniya v SSSR / A. N. Veselov. - M.: Proftekhizdat, 1961. - 435 s.
2. *Kotlyar E. S.* Gosudarstvennyye trudovye rezervy SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / E. S. Kotlyar. - M.: Vysshaya shkola, 1975. - 240 s.
3. *Tereshhenko G. I.* Organizators'ka dijal'nist' Komunistychnoi' partii' po pidgotovci robitnych kadriv na Ukraini. Za materialamy navchal'nyh zakladiv profesijno-tehniknoi' osvity, 1940-1970 rr. / G. I. Tereshhenko. - K.: Vyshha shkola, 1974. - 159 s.
4. *Poznyakov P. I.* Kommunisticheskaya partiya v bor'be za podgotovku kvalifitsirovannykh kadrov rabocheho klassa v sisteme gosudarstvennykh trudovykh rezervov v 1940-1950 gg. / P. I. Poznyakov. - K., 1954. - 203 s.
5. *Bomband'orova O. A.* Derzhavni trudovi rezervy na vidbudovi energetychnykh ta metalurgijnykh pidpriyemstv Ukrainy (1943-1945 rr.) / O. A. Bomband'orova // Naukovi zapysky: [zb. nauk. statej] / Vidp. red. M. I. Shkil'. - K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 1999. - Vyp. 35, Ch. 4: Pedagogichni ta istorychni nauky. - S. 201-210.
6. *Loboda M.* Trudovi resursy u vazhkij promyslovosti Ukrainy pid chas nacysts'koi' okupacii' ta u vidbudovchij period (1941-1950) / M. Loboda. - K.: In-t istorii' Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. - 206 s.
7. *Selec'kyj A. V.* Do istorii' stanovlennja i rozvytku system robitnychoi' pidgotovky v Ukraini. Derzhavni trudovi rezervy / A. V. Selec'kyj // Problemy inzhenerno-pedagogichnoi' osvity. Zbirnyk naukovykh prac'. - Vypusk 28-29. - Harkiv: Ukrain's'ka inzhenerno-pedagogichna akademija, 2010. - S. 83-89.
8. *Magsumov T. A.* Sovremennoe sostoyanie istoriko-pedagogicheskikh issledovaniy / T. A. Magsumov // Sovremennye issledovaniya sotsial'nykh problem [Elektronnyy resurs]. - 2013. - №5 (25). - URL: <http://www.journal-s.org/index.php/sisp/article/view/5201335>
9. *Ovchynnikova Ja. S.* Umovy navchannja ta prac'i nepovnolitnih Donbasu u navchal'nyh zakladah systemy derzhavnykh trudovykh rezerviv SRSR u 1940-1941 rokah / Ja. S. Ovchynnikova // Naukovi prac'i: Naukovo-metodychnyj zhurnal. - Serija: Istorija. - Vyp. 91. - T. 104. - Mykolai'v: ChDU im. Petra Mogyly. - S. 78-83.
10. *Dobrov P. V.* Umovy zhyttja ditej ta pidlitkiv Donbasu v pershij period Drugoi' svitovoi' vijny (1939-1942) / P. V. Dobrov, Ja. S. Ovchynnikova // Istorychni i politologichni doslidzhennja: Zbirnyk naukovykh prac'. - № 1-2. - Donec'k: DonNU, 2008. - S. 45-52.

11. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (dali - CDAVO), f. 4609, op. 1, spr. 9. Godovoj otchet Respublykanskogo 1944 r., 65 ark.
12. CDAVO, f. 4609, op. 1, spr. 21, 92 ark.
13. CDAVO, f. 4609, op. 1, spr. 45, 135 ark.
14. Derzhavnyj arhiv Sums'koi' oblasti (dali – DASO), f. R-3369, op. 1, spr. 12, 31 ark.
15. DASO, f. R-3369, op. 1, spr. 18, 56 ark.
16. Trudovye rezervy SSSR: sbornik ofitsial'nykh materialov / sost. M. S. Rozofarov. - Moskva : Gos. izd. yurid. lit., 1950. - 376 s.
17. DASO, f. R-3369, op. 1, spr. 7, 218 ark.
18. DASO, f. R-7607, op. 1, spr. 9, 50 ark.
19. DASO, f. R-3369, op. 1, spr. 24, 58 ark.
20. Derzhavnyj arhiv Donec'koi' oblasti (dali - DADO), f. R-6440, op. 1, spr. 7, 21 ark.
21. DADO, f. R-5433, op. 1d, spr. 4, 82 ark.
22. DADO, f. R-5433, op. 1d, spr. 6, 77 ark.
23. DASO, f. R-6477, op. 1, spr. 27, 24 ark.
24. Korol' V. M. Systema trudovyh rezerviv pershogo povojennogo desjatlittja v usnij istorii' Sumshhyny / V. M. Korol' // Sums'kij istoryko-arhivnyj zhurnal. - 2012. - № XVI-XVII. - S. 133-141.
25. DASO, f. R-5016, op. 1, spr. 4, 90 ark.
26. CDAVO, f. 4609, op. 1, spr. 4, 173 ark.
27. Derzhavnyj arhiv Rivnens'koi' oblasti, f. R-2571, op. 1, spr. 6, 28 ark.
28. *Kuharenko M. V shkoli FZN / M. Kuharenko // Chervonyj prapor. - Rovno, 1945. - 9 ljut. (№ 22). - S. 3.*
29. DADO, f. R-6404, op. 1, spr. 7, 15 ark.
30. DASO, f. R-3369, op. 1, spr. 34, 83 ark.
31. DASO, f. R-6477, op. 1, spr. 28, 2 ark.
32. DASO, f. R-6477, op. 1, spr. 31, 61 ark.
33. DASO, f. R-6477, op. 1, spr. 44, 10 ark.
34. DASO, f. R-6477, op. 1, spr. 76, 10 ark.
35. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti, f. R-834, op. 1, spr. 25, 41 ark.
36. CDAVO, f. 4609, op. 1, spr. 136, 158 ark.
37. DASO, f. R-3369, op. 1, spr. 65, 159 ark.

Король В. Н., Король С. Н.

кандидат исторических наук, Сумский государственный университет (Украина)
кандидат политических наук, Сумский государственный университет (Украина).

МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВЫЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ ПРОЖИВАНИЯ УЧАЩИХСЯ-ТРУДРЕЗЕРВНИКОВ В ПЕРИОД ВОССТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ (1943-1950 гг.)

Статья посвящена исследованию истории повседневной жизни воспитанников учебных заведений системы государственных трудовых резервов в условиях восстановительных процессов в 1943-1950 гг. В частности анализируются материально-бытовые и социальные условия проживания трудрезервников. Исследование базируется на материалах Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины и региональных архивных учреждений.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, профессионально-техническое образование, трудовые резервы, повседневная жизнь, условия проживания, общежития.

Korol V. M.

PhD (History), Sumy State University (Ukraine)

Korol S.M.

PhD (Politics), Sumy State University (Ukraine).

MATERIAL LIVING AND SOCIAL CONDITIONS OF LABOUR RESERVES STUDENTS ACCOMMODATION DURING THE PERIOD OF UKRAINE ECONOMY RECOVERY (1943- 1950)

The article is devoted to the analysis of material living and social conditions of the students of Labour Reserves system institutions in 1943-1950.

During the post-war reconstruction, the mentioned centralized system performed the task of ensuring the strategic sectors of Soviet economy by young workers. It was semi-military and also largely provided the function of social protection of juvenile.

Most students lived in hostels while studying. The state advertised the guaranteed right to free housing for students of Labour Reserves schools. There were quite high regulatory requirements for housing and equipment for dormitories.

This circumstance was very positively perceived by young people. However, in practice, hostels often did not satisfy the established standards. The lack of furniture, soft equipment and fuel as well as problems of cramped spaces, lack of sanitation, poor social conditions prevented the normal functioning of dormitories. Poor living conditions were one of the main causes of escape from the studied educational institutions.

The barracks regime reigned in hostels. Students lived on a very strict and clear daily time-table. Hostel superintendents and educators were present in the places of residence permanently to monitor the observance of the daily routine and strict discipline. They conducted morning and evening check-ups, gave commands for awakening and retreat, examined the appearance of students and their rooms.

The research is based on materials from Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and some Ukrainian regional archives.

Key-words: *post-war recovery, vocational education, Labour Reserves, everyday life, living conditions, hostels.*

Отримано 27.12.2017